

Оксана ШАЛАК, канд. філол. наук, ст. наук. співроб.

ORCID ID: 0000-0002-8275-6703

e-mail: shalak@ukr.net

Інститут біографічних досліджень
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
Київ, Україна

**МИКОЛА БІЛОЗЕРСЬКИЙ
І ЙОГО "ТАРАС ГРИГОРЬЕВИЧ ШЕВЧЕНКО
ПО ВОСПОМИНАНИЯМ РАЗНЫХ ЛИЦ (1831–1861)":
ДЕ ЗАКІНЧУЮТЬСЯ СПОГАДИ
І ПОЧИНАЄТЬСЯ ФОЛЬКЛОР**

Вступ. Створення джерельної бази для реконструкції біографії – одна з найактуальніших проблем біографіки. Про фольклориста Миколу Білозерського досі відомо небагато, історія вивчення його діяльності, розпочата некрологом, охоплює імена А. Кримського, Б. Кирдана, Н. Барабаш, у працях яких тільки окреслено основні напрями дослідження. Стаття М. Білозерського "Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861)" належить до незаслужено залишених на маргінесі шевченкознавства. На меті – вивчення споминів про Шевченка як своєрідного фольклорного матеріалу, важливого для фахівців.

Методи. У дослідженні використано загальнонаукові методи аналізу й синтезу, а також джерелознавчі методи, що ґрунтуються на основі історизму та об'єктивності й уможливають вивчення біографічних джерел. Вони дають змогу узагальнити найважливіше у спогадах, переказаних М. Білозерським, відтворити народні уявлення про постать Т. Шевченка, зафіксовані у фольклорі.

Результати. Завдяки аналізу виявлено, що серед спогадів Василя Тарновського (старшого), Віктора Забіли, Олексія Сенчила-Стефановського, Андрія Лизогуба, Михайла Лазаревського М. Білозерський опублікував перекази, легенди та фольклорні сюжети анекдотичного характеру, що мають вагоме значення для фольклористики. Ці сюжети з одного боку – продовження традиції сакралізації героя, з іншого – осмислення постаті в соціально-побутовому та іронічному ключі. Зразки позначені не тільки ознаками

уності, колективності творення, а й мають варіанти, що є визначальними рисами фольклору. Окремі містять характерні фольклорні концепти, що додають наративам традиційності.

Висновки. М. Білозерський працював, використовуючи фольклористичні методи: спрямовував нарацію запитаннями, зосереджував увагу оповідача на істотному. Фіксує спогади про Т. Шевченка, фольклорист зміг відтворити своєрідне народнопоетичне "семантичне поле", у якому сформувався геній Шевченка. Його записи донині мають вагу як одна з перших публікацій фольклору про Т. Шевченка.

Ключові слова: Микола Білозерський, Тарас Шевченко, фольклор, біографія, варіативність, усність, колективність.

Вступ

Микола Білозерський (1833–1896) належить до тих, хто присвятив своє життя записуванню фольклору Чернігівщини. Більшість фольклорного, етнографічного та лінгвістичного матеріалу, який він зібрав, залишається в архівах, а про самого фольклориста досі відомо небагато. До його зібрання фольклору увійшли пісні й думи, прислів'я та приказки, лексика й фразеологія, діалектизми, що означають прикмети, назви ремесел, трактування снів, інший народознавчий матеріал. Йому належать "Правила при записуванні народних дум, пісень, казок, переказів та ін." і "Список кобзарів (бандуристів) і лірників" – додаток до збірника Амвросія Метлинського "Народные южнорусские песни" (1854). М. Білозерський одним із перших зрозумів значення методики фіксації фольклору. В історії літератури, фольклористиці він знаний насамперед як брат Ганни Барвінок (1928 –1911) і кирило-мефодіївського братчика, редактора часопису "Основа" Василя Білозерського (1825 –1899).

Мета дослідження – оглянути джерела до біографії М. Білозерського як фольклориста; проаналізувавши спогади, опубліковані М. Білозерським у статті "Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861)" (Белозерский, 1882, № 10), виокремити фольклорні сюжети та осмислити їх як зразки народної творчості про Т. Шевченка.

Огляд літератури. Є низка его-документів, за якими можна реконструювати біографію М. Білозерського як фольклориста:

оприлюднений у "Киевской старине" некролог (А. Л., 1897, № 1), статті його авторства у цьому ж часопису, які дають змогу уточнити окремі факти біографії вченого, його щоденники, листування, а також інші архівні документи. Історіографія засвідчує, що його постать була цікава переважно для істориків та фольклористів. Докладний аналіз його архіву, переданого вдовою дослідника, здійснив Агатангел Кримський у статті "Дещо про рукописи Миколи Білозерського" (Кримський, 1973, т. 3). Учений наголосив на тому, що М. Білозерський – "неабиякий колекціонер", його фольклорний матеріал "сильно цікавий", а ще поміж зібраного – колекція, присвячена українському письменству: "... друга пачка, про Шевченка (бібліографія, виписки з друкованих і, здається, ще не друкованих споминів і т. ін.)..." (Кримський, 1973, т. 3, с. 466).

Значним внеском у вивчення спадщини М. Білозерського стала невелика розвідка Бориса Кирдана (Кирдан, 1974) – дослідника українського героїчного епосу. Учений зосередив увагу насамперед на текстологічній практиці М. Білозерського як фольклориста, на його принципах фіксації та єдиції дум, що помітно вирізнялися на тлі тодішніх наукових засад, що панували в українській фольклористиці. Б. Кирдана цікавила не біографія фольклориста, хоч він і згадав основні дати, події, періоди: народження, освіта, рік початку фіксації фольклору, співупорядкування "Народных южнорусских песен" разом із А. Метлинським, праця в "Черниговских губернских ведомостях". Основна мета дослідження Б. Кирдана – наукові засади М. Білозерського, його методологія фіксації дум. Дослідника героїчного епосу цікавив передовсім фольклор, який М. Білозерський зібрав здебільшого на Чернігівщині, класифікував і упорядкував, а також готував до публікації, що залишилися для фольклориста тільки у планах, нездійснених із різних причин.

У присвяченому М. Білозерському дослідженні – частині монографії "Собиратели народной поэзии", Б. Кирдан вказав той час, коли з'явилися перші записи фольклору в колекції юного записувача. Це найімовірніше – 1847 р., бо саме ця дата фігурує на одному з рукописів М. Білозерського, де зафіксовано думи й пісні. Самому записувачу в цей час – усього 14 літ. Б. Кирдан

також помітив і той рік, який відіграв визначальну роль у формуванні особистості молодого вченого – 1853-й. У цей час М. Білозерський зголосився допомагати Амвросію Метлинському "фактично безкоштовно (за 40 екз. майбутньої книги)" (Кирдан, 1974, с. 248) упорядковувати фольклорне видання. Очевидно, відчувши на практиці потребу у методиці записування дум і пісень, збирач створив правила фіксації зразків фольклору: "Участь Н. Білозерського в підготовці до публікації "Народных южнорусских песен" А. Метлинського, укладені ним "Правила при записывании народных дум, песен, сказок, преданий и т. п." і "Список кобзарей (бандуристов) и лирников", матеріал, який він зібрав, і методика записування витворів народної поезії свідчать про те, що він був один із видатних українських фольклористів другої половини XIX ст." (Кирдан, 1974, с. 259).

Ще одне дослідження, у якому фольклористу відведено місце як представнику давнього українського роду Білозерських, – це кандидатська дисертація, приурочена до теми давніх родів, присвячена українському відродженню, формуванню української інтелігенції та інтелектуальної еліти XIX – початку XX ст. У праці "Рід Білозерських та культурний світ України XIX – початку XX століття: нові методологічні підходи" Н. Барабаш (Барабаш, 2004; 2007) висвітлила постать М. Білозерського з погляду соціально-психологічного, вказавши на його внесок у розвиток українознавства. Авторка осмислила відсутність публікацій вченого в другий період наукової праці, його "мовчання", назвавши біографію вченого "прихованим існуванням", або "внутрішньою еміграцією" (Барабаш, 2004, с. 16).

Короткі статті в довідниках, словниках, путівниках та енциклопедіях (Вільшанська, 2003, т. 1; Довженок, 2005; Енциклопедія українознавства, 1993, т. 1; Ляшко, & Залозна, (Уклад.), 2001; Сарбей, 1988, т. 1; Сохань, 2022; Шевченківська енциклопедія, 2012, т. 1; Шевченківський словник, 1978, т. 1; Шалак, 2019) містять переважно стислі біографічні відомості про М. Білозерського, відтворюють його життєпис, залежно від типу видання та порушуваних проблем. Деякі з них містять неперевірені факти, які спростовує першоджерельний матеріал та документи. Зокрема, є різні твердження про місце, де

М. Білозерський здобував освіту: Петербурзький кадетський корпус чи Петровський кадетський корпус у Полтаві? Чітке пояснення дає сам М. Білозерський у статті "Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.)": "Я особисто не знав Шевченка і вперше дізнався про нього навесні незабутнього 1847 року; у той час я перебував у Петербурзі, у навчальному закладі, і на свято мене відпустили до брата, що служив у Петербурзі" (Белозерский, 1882, № 10, с. 66). Отже, усе ж Петербурзький кадетський корпус, який М. Білозерський так і не закінчив.

Методи

У розвідці застосовано загальнонаукові методи аналізу й синтезу. Джерелознавчі методи, що базуються на основі історизму та об'єктивності, дали змогу докладно вивчити біографічні джерела. Завдяки їм вдалося узагальнити найістотніше у споминах, зафіксованих і переказаних М. Білозерським, відтворити основні сюжети наративів, де постать Т. Шевченка стає об'єктом фольклору.

Результати

Біографія М. Білозерського як фольклориста доволі зримо постає із некролога, який став основою для всіх довідкових статей про вченого. Тут згадано найважливіші дати, події і факти із особистого та наукового життя фольклориста, наголошено на позитивному впливі П. Куліша, вказано на головне захоплення його наукової діяльності: "... головна його увага зосереджена була на зборі всілякого матеріалу із малоруського фольклору. Постійно спілкуючись із народом, М. М-ч *все своє життя* записував (на окремих картках) пісні, слова, звичаї, технічні назви різних ремесел і виробництв... Словом, він записував *усе* те, у чому бачив особливості побуту своєї батьківщини в найширшому значенні. До цього треба додати, що М. М-ч добре знав малоруську мову, був близький до народу і вирізнявся надзвичайною точністю. За таких обставин він зібрав дорогоцінний матеріал для вивчення народного життя в лівобережній Малоросії" (А. Л., 1897, № 1, с. 149–150).

Позначилися на діяльності М. Білозерського, можливо, і переслідування кирило-мефодіївців та арешт П. Куліша 1847 р. За 35 років, коли стало можливим про це писати, оприлюднюючи спомини про Т. Шевченка, він назвав розгром Кирило-Мефодіївського братства катастрофою, а те, що сталося з друзями і знайомими арештованих, "страхом і трепетом" (Белозерский, 1882, № 10, с. 73). Очевидно, саме цей страх і трепет вплинули й на самого М. Білозерського, чий погляд значною мірою формувалися завдяки благодатному авторитету П. Куліша та поезії Т. Шевченка, з яким він хоч особисто й не був знайомий, але багато чув і розумів непересічне значення не тільки для літератури, а й для усієї української культури. Від Василя Білозерського навесні 1847 р. його молодший брат і дізнався про незвичайного боярина на весіллі П. Куліша і своєї сестри Олександри. Саме завдяки кирило-мефодіївцям у молодого науковця утверджувалися його духовні доміанти, погляди на науку і фольклор зокрема. Страшні втрати після арешту братчиків М. Білозерський описав так: "Тоді-то загинула маса листів, книг із написами, рукописів і неоціненного історичного й етнографічного матеріалу, спаленого чи закопаного в землю" (Белозерский, 1882, № 10, с. 73). Можливо, ці події, нищівність катастрофи і вплинули на небажання (великою мірою і неможливість) видавати зібраний, а почасти й упорядкований фольклорний матеріал.

Любов до всього народного прищепила своїм дев'ятьом дітям мати Мотрона Василівна Білозерська. Зі споминів самого Миколи і старшої сестри Олександри (Ганни Барвінок) (Белозерский, 1882, № 10, с. 71; Барвінок Ганна, 2023, с. 53), мама знала і співала багато народних пісень: "Перед весіллям за три дні приїхав й Шевченко. Сі три дні ми дуже приємно пробавилися. Він маму нашу дуже полюбив. Вона надивовижу знала добре народні пісні. Се йому, як маслом по серцю. Ще підїхала й моя подруга, моїх літ і моя тетка, друг мій і близька сусідка. Співали ми з ними вкупі «Ой зйди, зйди, ти, зіронько та вечірняя». Здається, це його любима пісня" (Барвінок, 2023, с. 53).

Ще одним джерелом до реконструкції життєпису М. Білозерського, до розуміння окремих подій у його біографії,

формування світогляду, становлення наукових засад є його листування. Епістолярій охоплює широке коло адресатів, серед яких брат Василь Білозерський, сестра Олександра Білозерська-Куліш, Пантелеймон Куліш, фольклористи Опанас Маркович і Амвросій Метлинський, громадський діяч, меценат Григорій Галаган, редактор "Киевской старины" Олександр Лашкевич, історик Олександр Лазаревський. Це далеко не повний перелік тих, кому М. Білозерський звіряв свої думки, розкривав плани, аналізував прочитане і зібране, писав про стан здоров'я чи описував враження від пережитого.

Кореспонденція М. Білозерського, який працював не стільки заради публікації, скільки на довготривалу перспективу, власний результат (створення колекції фольклору, що давала б змогу ширшого дослідження, і упорядкування зібрання, що відтворювало б своєрідний різножанровий зріз зразків фольклору із Чернігівщини) – це передовсім можливість висловити ідеї, поділитися роздумами. Завдяки кореспонденції фольклорист почасти реалізував себе, своє духовне й наукове життя, бажання знайти співрозмовників, які б розуміли значення його праці.

Листи до Григорія Павловича Галагана (Галагана) (1819–1888), яких збереглося не так і багато (6), – свідчення щирої дружби, однастайності, єдності у поглядах на літературу та історію, бажання працювати заради народу і його культури. Поміж цього епістолярію, де М. Білозерський вирішує щоденні насущні проблеми (відмовляється, через слабе здоров'я, від апропонованої посади предводителя дворянства Чернігівської губ., опікується родичами і знайомими), значно вирізняється лист від 15 березня 1854 р. Епістолярний діалог переходить у царину літератури, нарація набуває щемкості і глибокого переживання, бо стосується постаті, яка, очевидно, також відіграла значну роль у формуванні особистості адресанта. Лист присвячений Миколі Гоголю, із яким як Білозерський, так і Галаган, видається, мали бути особисто знайомі. Йдеться про кончину Гоголя і роздуми про його творчість: "З яким гарячим трепетом зустрічав він життя, з яким спокоєм християнина, що викликає замилювання, покидав він її! Вибачте, якщо передаю Вам відоме. Повторювати все, що вилилося з-під пера його, говорити про талант, що був

доволі мені близьким, він для мене насолода і разом урок... Гірко, гірко мені, що я не зустрівся з ним після закордонних його мандрів..."¹.

Ставлення до іншого генія (та й загалом української літератури і культури) висловив М. Білозерський у листі до сестри, непрості стосунки із якою, затьмарені після розриву взаємин М. Білозерського і П. Куліша та поділу родинного майна, виявляє кореспонденція 1868–1875 рр. Помітно, як на початках тепло ставився фольклорист до старшої сестри Олександри, із листа від 9 січня 1868 р., де він розповідає Ганні Барвінок про свою майбутню дружину: "Моя жінка чужою ягодою в полі (тут підкреслення М. Білозерського. – *О. III.*). не буде; я знаю йійі 4 місяці, и вона навчилась говорить по-українськи й читає гарненько – и Шевченка, й Квітку, и Повісти й Украин. незабудки (йдеться про незакінчений роман П. Куліша «Українські незабудки. Очерки из невозвратного времени» («Основа», 1861, сентябрь). – *О. III.*). Пантелеймона Александровича прочитала. И я часто йїх читав и читаю, співав и співаю. Хоч воно ще дитина, хоч воно, як ти пишеш, «ще помацки ходить», але воно таке, що іому – ще скоро воно з Москви на Вкраїну повернулось – дак ще й тоді не було «усе рівно й усі гарні»"². Отже, поезія Шевченка для М. Білозерського була тим маркером, який ідентифікує особистість, визначає, якою "ягодою в полі" вона є.

Значно пізніша стаття "Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861)", опублікована через 14 років після цього листа в "Киевской старине" (1882, № 10), засвідчила, що, записуючи спогади, які мали поповнити, розширити біографічні відомості про Т. Шевченка, М. Білозерський залишався передовсім фольклористом. Стаття містила історії із Шевченкового життя, переказані його друзями:

¹ [Лист М. М. Білозерського до Г. П. Галагана] Ф. III. (Од. зб. 744, Арк. 1). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ, Україна.

² Письма Николая Белозерского къ сестрѣ. Ф. III. (Од. зб. 4940, Арк. 1 зв.–2). Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ, Україна.

Василем Тарновським (старшим), Віктором Забілою, Олексієм Сенчилом-Стефановським, Андрієм Лизогубом, Михайлом Лазаревським – часто учасниками чи живими свідками подій, про які йшла мова. Автор узявся переказувати почуте, зауваживши, що опублікованих споминів про Шевченка зовсім небагато: "Підсумок дуже скромний, занадто невеликий для такого великого чоловіка, як Т. Г. Шевченко: усього знайшлося десять осіб, котрі опублікували свої особисті спомини про нього" (Белозерский, 1882, № 10, с. 68).

Розподіливши почуте про Шевченка за біографічними періодами, пов'язаними з певними місцями, де поет перебував і творив, Білозерський повертався то до одного, то до іншого оповідача, який згадував щось важливе про Шевченка на цьому етапі його життя. Такий розподіл за своєрідними життєвими локусами виявляв у Білозерському біографа-фольклориста, схильного бачити в Шевченкові своєрідного фольклорного героя, тісно пов'язаного з тими місцями, яким він своєю присутністю надавав сакральності.

Сьогодні добре відомо, що шевченкознавці сумніваються в тому, чи був Шевченко у Варшаві, оскільки жодних документальних свідчень про це немає: "Можна припускати, що Варшава втілювала для Шевченка польську державу. Водночас його творчість не виявляє ознак безпосередніх вражень від польської столиці. Тож у підсумку в нас немає підстав говорити про Шевченкове перебування у Варшаві як достовірний біографічний факт. Хіба що як про не надто переконливу гіпотезу" (Боронь, 2022). Проте М. Білозерському не йшлося про достовірність фактів. Він намагався передати все, що йому розповідали друзі, знайомі чи навіть ті, хто з Шевченком особисто знайомий не був. Очевидно, що такі розповіді подекуди набували явних ознак фольклору, хоч сам Білозерський на цьому й не наголошував, але вони для нього були такі ж важливі, як і справжні, перевірені свідчення.

Не вдаючись в історію дефініції терміна, зауважимо, що сучасна фольклористика тлумачить "фольклор" не тільки як усну традиційну творчість народу, а й як "особливий тип культ. комунікації" (Бріцина, т. 10). Ознаки фольклору – це передовсім

усність, традиційність (усталені способи вираження), варіативність, колективність, синкретичність та синтетичність (крім вербальних компонентів, поєднання мелодії, жестів, інтонації, міміки і т. ін.) явищ. Проаналізувавши записи М. Білозерського, де він відтворює спогади про Шевченка, можна виокремити перекази, легенди, одноепізодні сюжети, близькі до анекдоту, де оповідь має несподіваний іронічний, сміховий ефект.

Повертаючись до оповіді про перебування Шевченка у Варшаві, розказаної ніби самим Шевченком і **усно** переказаної поетом Віктором Забілою, зауважимо, що саме оповідання існує в кількох **варіантах** (про нього знав також Микола Костомаров, його згадував Олександр Кониський та згодом повторювали інші біографи): "Шевченко в 40-х роках розповідав малоруському поетові 30-х і 40-х років Вікторові Миколайовичу Забілі (який жив на хуторі біля Борзни, пом. 1869 р.), що коли його, як дворового кріпака, вели взимку етапом з Варшави до Петербурга, то в нього порвався один чобіт, так що відпадала підощва, і Шевченко, щоб не відморозити ноги, змушений був міняти чоботи, взуваючи на якийсь час цілий чобіт на ногу, що мерзла в драному чоботі; ці зупинки набридли етапним солдатам, і один з них ударив Шевченка по шиї. Це може відноситись до 1831 року, коли Шевченко був у Варшаві і його випроводили разом з іншими росіянами за розпорядженням польського революційного уряду" (Белозерский, 1882, № 10, с. 68–69). Добре відомо, що кріпаків Енгельгардта не вели етапом з Варшави до Петербурга (є подорожжя з Вільна до Нарви, що це підтверджує), немає документів, що засвідчували б поїздки Енгельгардта до Варшави, його уланський полк теж ніколи там не стояв. М. Білозерський переказав почуте від В. Забіли через 13 років після його смерті, отже, міг почуте інтерпретувати. Немає також певності, як зауважують шевченкознавці, чи В. Забілі про подерті чоботи і запотиличник розповів сам Шевченко. Проте всі виражальні засоби, зокрема й зосередження уваги на подертому чоботі, засвідчують як фольклорність теми, так і самої структури, коли кульмінацію віднесено в кінець оповіді.

Безперечними фольклорними сюжетами постають чутки й перекази про те, що Шевченка після його похорону бачили на Подолі на білому коні, що в його могилі закопано ножі, а люд ходить туди для зцілення від усіляких недугів: "Згодом народ ходив на могилу Шевченка для зцілення від лихоманки та інших хвороб. Києво-подільські базарні перекупки, "сідухи", на ринку біля Братства, які добре пам'ятали Шевченка із 1840-х років, розповідали, що люди бачили Шевченка, після його похорону, як їздив Подолом «на білім коні»" (Белозерский, 1882, № 10, с. 76–77). Фольклорність цих наративів означена передовсім їхньою **анонімністю і колективністю**: "києво-подільські перекупки" розказували, "недоляшки" розпустили чутки. Характерні **концепти** "білий кінь", "зцілення на могилі", "закопана зброя/скарби (ножі)" стають додатковою ознакою того, що М. Білозерський записав і разом зі спогадами опублікував фольклор. Приміром, присутність "білого коня" в легендах і казках означає, насамперед, причетність цього образу до обрядової сфери та потойбіччя. У міфології багатьох слов'янських народів кінь асоціюється із сонцем. Слов'яни пов'язували з конем народження і вмирання сонячного божества. Археологічні знахідки (оберіг "качка з головою коня", фібула, на якій зображено жінку-богиню так, що її руки переходять у кінські голови (Боровський, 1992, с. 93 та ін.) також засвідчують припущення міфологів, що кінь був сакральною твариною: удень перевозив сонце, яке вночі перепливало підземні ріки з допомогою качок. Давні джерела також описували білого коня, що був при храмі Святовита – бога земних плодів і воєнної здобичі. Цей кінь належав божеству, а годувати й сідати на нього міг тільки жрець. Кінь брав участь у пророкуваннях перед початком великої справи. Причетність білого коня до ритуалів і світу мертвих зберіг народний сонник: коли сняться білі коні – це до смерті. Білий кінь трапляється найчастіше в казках і легендах, бо білий колір є характерною ознакою потойбічних істот, що втратили тілесність. Ця міфологема збережена донині: "Як бачимо, то з одної хати до другої переходить через дорогу кінь. Гарний такий, білий, а такий здоровий, що ми ще ніколи такого не

бачили. І полякалися дуже. А він як переходив, то близько коло нас, і так нас впхнув, що ми чуть не попадали. Такий сильний! І перейшов в сусідню хату й пропав десь. А на другий день, як ми чуємо, то в тій хаті помер дід. То то, певно, смерть ходила" (зап. Л. В. Іванникова 1984 р. в с. Ліщани Ізяславського р-ну Хмельницької обл. від С. І. Сахнюк ; Дмитренко (Упоряд.), 1992, с. 113). Скрізь, де кінь відіграє культову роль, він білий. Білим конем у легендах і переказах являється скарб і смерть. Отже, білий кінь у переказі про Шевченка після його поховання зовсім не випадковий, його потойбічна природа обумовлена давніми уявленнями.

М. Білозерський переказав і кілька епізодів із життя Т. Шевченка анекдотичного характеру. Усі вони не належать до чиїхось спогадів, джерело описане дієсловами третьої особи множини: "розказують", "очевидці повідомили мені", що також засвідчує **усність** та анонімність. Один із цих моментів подано так: "Якось зустріли в Петербурзі підпилого Шевченка, що йшов із таким самим Якушкіним³ під руку; вони обопільно підтримували один одного. Шевченко, звертаючись до стрічного знайомого і усміхаючись, сказав: «Підтримка народності»" (Белозерский, 1882, № 10, с. 74). Шевченкова дотепність, простота у спілкуванні знайшла вираження в іншому епізодичному сюжеті. У 1859 р. поет, приїхавши до Києва після заслання, зупинився у свого друга художника Олексія Сенчила-Стефановського – учителя малювання в київській повітовій школі на Подолі: "Приходить студент і знаходить Шевченка, що наминає редьку; студент прагне поцілувати Тараса; Шевченко, усміхаючись, відхиляється: «Бачите, ділом занят»" (Белозерский, 1882, № 10, с. 74).

Характерними ознаками фольклорності позначена і оповідь про те, як Віктор Забіла відповів учителю повітового училища, котрий нічого не знав про Шевченка і допитувався, кого "везимуть у свинцевому гробі": "«Хто він такий?» – Коваль. – «Дакь за що ёго везимуть так далеко?» – За те, що добре ковав»"

³ Якушкін Павло Іванович (1822–1872) – російський письменник і фольклорист. Поділяв погляди Т. Шевченка, публікував фольклорний та етнографічний матеріал зі Стародубщини в часопису "Основа".

(Белозерский, 1882, № 10, с. 76). Тут уже йдеться, очевидно, про фольклоризацію, коли влучність, близькість до народної творчості у виражальних засобах ставить сказане на один щабель із фольклором, робить його популярним у народі.

Окремо слід сказати про мову, якою переказано і опубліковано почуте про Т. Шевченка, – це офіційна мова імперії XIX ст. Якщо звернутися до історії едиції українського фольклору, то можна помітити, що прозовий фольклор дуже часто саме так і публікували, перекладаючи польською чи російською. Для відтворення діалогів, які зазнавали найменше змін і котрі намагалися передати найточніше, залишали мову самого оповідача – українську з усіма діалектними особливостями. Відтворювали пряму мову або ж латинкою (якщо публікація польською мовою), або ярижкою (якщо – російською). Утім, ще в першій половині XIX ст. навіть цього правила дотримувалися не всі. Зокрема, Люціан Семенський у виданні "*Podania i legendy polskie, ruskie, litewskie*" (Познань, 1845) виявляв увагу до української мови, подаючи в примітках уривки пісень, але ігнорував її в зразках фольклорної прози. Приміром, легенда про печеру поблизу Черчого (*Siemieński (zebrał)*, 1845, s. 101–103), що над Смотричем на Поділлі, засвідчує, що навіть діалоги героїв записувач переклав польською, а не подав українською у польській транслітерації, як це було, здебільшого, прийнято у публікаціях пізнішого часу. Володимир Даль – відомий лексикограф, прихильник принципів точності у відтворенні фольклору, українські легенди і перекази, зафіксовані на Кам'янецьчині (Даль, 1884, т. VIII, с. 1–7), що належать до його ранніх записів, також "переказав близько до тексту", часто вживаючи слова літературної української мови та діалектизми. Практика перекладу прозового фольклору задля його видання спорадично побутувала впродовж XIX ст. і була, найпевніше пов'язана з методологічними засадами окремих записувачів і видавців, тому не дивно, що до таких методів вдався і М. Білозерський. Діалоги фольклорист передавав українською мовою, а самі сюжети переклав тією, якою публікували статті в "Киевской старине". Часопис "активно сприяв розвитку фольклористики та етнографії. Тут опубліковано ряд народних

пісень (про У. Кармелюка, О. Довбуша, Бондарівну, Нечая, Турбаївське повстання, панщину, рекрутчину, запорожців, коліївщину, гетьманщину), дум, колядок і щедрівок, казок, переказів. З етнографічно-фольклористичними працями виступали І. Франко, І. Манжура, М. Лисенко, П. Житецький, І. Новицький, О. Малинка, В. Милорадович, О. Русов, М. Сумцов, Т. Рильський, В. Ястребов, Х. Ящуржинський" (Грицюта, 2000, с. 135). Наукові статті в "Киевской старине" охоплювали широке коло тем і проблем – від казкової прози, обрядового фольклору до апокрифів і "листів щастя". Дослідження часопис публікував офіційною, російською, а зразки фольклору подавав здебільшого українською мовою, але російською графікою. Едиційні засади журналу формувалися тривалий час і засвідчували прагнення точності в оприлюдненні народної творчості, публікації паспортних даних при зразках фольклору, коментарів та ретельному описі джерел, із яких подано той чи інший зразок. Стаття М. Білозерського містила мемуари, автор ніде не декларував, що серед поданого матеріалу є фольклор, але він в основному витримав вимоги часопису.

Дискусія і висновки

Спогади, зафіксовані М. Білозерським, очевидно, із пам'яті (іноді йдеться про записи від уже покійних на час публікації друзів і знайомих Шевченка), є його своєрідною інтерпретацією почутого, марковані оповідною манерою самого фольклориста, тому містять не тільки фольклорні сюжети, а й щедро позначені фольклорним колоритом. Ідеться не тільки про весілля Пантелеймона Куліша й Олександри Білозерської, де Шевченко був боярином; опис похорону і перевезення труни Шевченка до Канева; про увагу до того, які народні пісні знав і любив співати поет (тобто його власний репертуар як носія фольклору), а й про постійну увагу М. Білозерського до всього народного. Йому вдалося відтворити те своєрідне "семантичне поле", у якому народився, зріс і творив Шевченко. Записуючи спогади, М. Білозерський, очевидно, і працював як фольклорист, застосовуючи, так би мовити, суто фольклористичні методи: розпитував, "спрямовував" оповідь запитаннями, акцентував

увагу оповідача на важливому. За сьогоднішніми мірками усе, зібране і відтворене М. Білозерським, так чи інакше має стосунок до усної історії: біографія Тараса Шевченка постає зі спогадів хоч і неповною, мозаїчною, але містить характерні живі епізоди його життя і творчості.

Досі шевченкознавці справедливо вважали, що стаття "Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861)" містить "мемуарні свідчення (часом неточні)" (Федорук, 2012, с. 436). Але те, що для істориків літератури було і є "неточністю", для фольклористів завжди залишається художньою правдою – тим вимислом, який її творить. Отже, самі записи М. Білозерського донині мають неоцінену і неоцінену вагу як одне з перших видань, де зібрано і опубліковано фольклор про Тараса Шевченка.

Список використаних джерел

- А. Л. (1897). Памяти Н. Л. Белозерского. *Киевская старина*. 1 (январь), 146–147.
- Барабаш, Н. О. (2004). Рід Білозерських та культурний світ України XIX – початку XX століття: нові методологічні підходи [Автореф. дис. канд. іст. наук, Дніпропетров. нац. ун-т.]
- Барабаш, Н. О. (2007). Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. ВД "Стилос".
- Барвінок, Ганна (2023). Спогади про знайомість Куліша з домом Білозерських (Присвячую Дорогій моїй сестрі Н.М.З. Товаришу моему вірному). У В. Шендеровський, В. Яременко (Упоряд.), *Зібрання творів: у 2 т.* Т. II. (с. 38–72). ВД "Простір".
- Белозерский, Н. (1882). Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861). *Киевская старина*. 10 (окт.), 66–77.
- Боровський, Я. Є. (1992). *Світогляд давніх киян*. Наукова думка.
- Боронь, О. (2022). Чи був Тарас Шевченко у Варшаві? *Culture.pl*. 1 липня. <https://culture.pl/ua/stattia/chy-buv-taras-shevchenko-u-varshavi>
- Бріцина, О. Ю. (2013). ФОЛЬКЛОР [Електронний ресурс]. У В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України*. Т. 10: Т-Я. Наукова думка. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Folklor
- Вільшанська, О. Л. (2003) Білозерський Микола Михайлович. У В. А. Смолій (Ред.), *Енциклопедія історії України*. Т. 1. А-В. (с. 286). Наукова думка.
- Грицюта, М. (2000). "Киевская старина". У П. П. Кононенко (Ред.), *Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник*. (с. 135). Либідь.

Даль, В. И. (1884). Червоно-русские предания. У *Сочинения В. И. Даля. Посмертное полное издание*. Т. VIII. 1–7.

Дмитренко, М. К. (Упоряд.). (1992). *Українські міфи, демонологія, легенди*. Музична Україна.

Довженко, Г. В. (2005). Білозерський М. М. У Г. А. Скрипник (Відп. ред.), *Путівник по особових фондах Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського*. (с. 29–30). ІМФЕ.

Енциклопедія українознавства: словникова частина : [в 10 т.] / голов. ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові; репринтне перевидання в Україні (1993). Т. 1. (с. 131). НТШ.

Кирдан, Б. П. (1974). Н. М. Белозерский. У Б. П. Кирдан. *Собиратели народной поэзии*. (с. 247–259). Наука.

Кримський, А. Ю. (1973) Дещо про рукописи Миколи Білозерського. У А. Ю. Кримський. *Твори : в 5 т. Т. 3. Мовознавство, фольклористика*. (с. 465–467). Наукова думка.

Ляшко, С. М., & Залозна, С. П. (2001). (Уклад.). *Матеріали до біографій етнологів та народознавців України*. (с. 16–17). Дике Поле.

Сарбей, В. Г. (1988). Білозерський Микола Михайлович. У І. О. Дзиверін (Ред.), *Українська літературна енциклопедія*. Т. 1. (с. 183). Голов. ред УРЕ ім. М. П. Бажана.

Сохань, С. В. (2002) Білозерський Микола Михайлович. У О. С. Онищенко (Ред.), *Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник*. (с. 43–46). Друкарня НБУВ.

Федорук О. (2012). Білозерський Микола Михайлович. У *Шевченківська енциклопедія : в 6 т.* (Жулинський, М. Г. та ін. (Ред.)). Т. 1 : А–В. (с. 436). Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка.

Шевченківський словник : у 2 т. Т. 1. А–МОЛ (1978). (с. 71). Головна редакція УРЕ.

Шалак О. (2019) Білозерський Микола Михайлович. У Г. Скрипник (Голов. ред.), *Українська фольклористична енциклопедія*. (с. 79–80). ІМФЕ.

Siemieński, Lucian (zebrał). (1845). *Podania i legendy polskie, ruskie, litewskie*. Księgarnia J. K. Żupańskiego.

References

A. L. (1897). In memory of N. L. Belozersky. *Kievskaiia starina*. 1, 146–147 [in Ukrainian].

Barabash, N. O. (2004). The Bilozerski family and the cultural world of Ukraine in the 19th and early 20th centuries: new methodological approaches [Extended abstract of PhD dissertation, Dnipropetrov. nats. un-t.] [in Ukrainian].

Barabash, N. O. (2007). The Bilozerski family and the cultural world of Ukraine in the 19th and early 20th centuries. VD "Stylos" [in Ukrainian].

Barvinok, Hanna (2023). Memories of Kulish's acquaintance with the Bilozerski family (Dedicated to my dear sister N.M.Z. To my faithful comrade).

U V. Shenderovskiy, V. Yaremenko (Comps.), *Collection of works*. Vol. II. (pp. 38–43). VD "Prostir" [in Ukrainian].

Belozerskyi, N. (1882). Taras Hryhorevich Shevchenko based on the memoirs of different people (1831–1861). *Kievskaiia starina*. 10, 66–77 [in Ukrainian].

Boron, O. (2022). Was Taras Shevchenko in Warsaw? *Culture.pl*. 1st of July. <https://culture.pl/ua/stattia/chy-buv-taras-shevchenko-u-varshavi> [in Ukrainian].

Borovskiy, Ya. Ye. (1992). Worldview of ancient Kyivans. *Naukova dumka* [in Ukrainian].

Britsyna, O. Yu. (2013). FOLKLORE [Electronic resource]. U V. A. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of the history of Ukraine*. Vol. 10: Т-Я. Naukova dumka.

Dal, V. I. (1884). Red Russian legends. In the Works of V. I. Dal. Posthumous full edition. Vol. VIII, 1–7 [in Russian].

Dmytrenko, M. K. (Comp). (1992). *Ukrainian myths, demonology, legends*. Muzychna Ukraina [in Ukrainian].

Dovzhenok, H. V. (2005). Bilozerskyi M. M. U H. A. Skrypnyk (Ed.), Guide to the personal funds of the archival scientific funds of manuscripts and phonorecords of the Institute of Art History, Folklore and Ethnology named after M. Rylskyi. (pp. 29–30). IMFE [in Ukrainian].

Encyclopedia of Ukrainian studies: dictionary part: [in 10 volumes] / head. ed. V. Kubyovych; Scientific Society named after T. Shevchenko in Lviv; reprint edition in Ukraine. (1993). Vol. 1. (p. 131). NTSh [in Ukrainian].

Fedoruk, O. (2012). Bilozerskyi Mykola Mykhailovych. U *Shevchenko encyclopedia* (Zhulynskiy, M. et al. (Eds.)) Vol. 1. (p. 436). In-t l-ry im. T. H. Shevchenka [in Ukrainian].

Hrytsiuta, M. (2000). "Kievskaiia starina". U P. P. Kononenko (Ed.), Ukrainian literature in portraits and references: Ancient literature – literature of the 19th century: a guide (p. 135). Lybid [in Ukrainian]. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Folklor

Kirdan, B. P. (1974). N. M. Belozerskyi. U B. P. Kirdan. Collectors of folk poetry. (pp. 247–259). Nauka [in Russian].

Krymskyi, A. Yu. (1973). Something about the manuscripts of Mykola Bilozerskyi. U A. Yu. Krymskyi. Works: in 5 vol. s. Vol. 3. Linguistics, folklore. (pp. 465–467). Naukova dumka [in Ukrainian].

Liashko, S. M. & Zalozna, S. P. (Comps.). (2001). Materials for biographies of ethnologists and folklorists of Ukraine. Dyke Pole (pp. 16–17) [in Ukrainian].

Sarbei, V. H. (1988). Bilozerskyi Mykola Mykhailovych. U I. O. Dzyverin (Ed.), Ukrainian literary encyclopedia. Vol. 1. (pp. 183). Holov. red URE im. M. P. Bazhana.

Shalak O. (2019) Bilozerskyi Mykola Mykhailovych. U H. Skrypnyk (Ed.), Ukrainian folklore encyclopedia (pp. 79–80). IMFE [in Ukrainian].

Shevchenko dictionary. (1978). Vol. 1. (c. 71). Holovna redaktsiia URE [in Ukrainian].

Siemieński, Lucian (zebrał). (1845). *Podania i legendy polskie, ruskie, litewskie*. Księgarnia J. K. Żupańskiego.

Sokhan, S. V. (2002) Bilozerskyi Mykola Mykhailovych. U O. S. Onyshchenko (Ed.), *Personal archival funds of the Institute of Manuscripts: a guide*. (pp. 43–46). Drukarnia NBUV [in Ukrainian].

Vilshanska, O. L. (2003) Bilozerskyi Mykola Mykhailovych. U V. A. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of the history of Ukraine*. Vol. 1. A-B. (p. 286). Naukova dumka [in Ukrainian].

Отримано редакцією збірника / Received: 16.04.24

Прорецензовано / Revised: 16.09.24

Схвалено до друку / Accepted: 15.10.24

Oksana SHALAK, PhD (Philol.), Senior Research Associate

ORCID ID: 0000-0002-8275-6703

e-mail: shalak@ukr.net

Institute of Biographical Research, V. I. Vernadskyi National Library
of Ukraine, Kyiv, Ukraine

MYKOLA BILOZERSKYI AND HIS "TARAS HRYGORYEVYCH SHEVCHENKO ACCORDING TO THE MEMORIES OF DIFFERENT PERSONS (1831–1861)": WHERE MEMORIES END AND FOLKLORE BEGINS

Background. *Creating a source base for reconstruction of biography is one of the most urgent problems of biography. Little is known about the folklorist Mykola Bilozerskyi, the history of the study of his activities, which began with the obituary, includes the names of A. Krymskyi, B. Kyrdan, and N. Barabash, whose works only outline the main directions of research. The article by M. Bilozersky "Taras Grigoryevich Shevchenko according to the memoirs of various persons (1831–1861)" belongs to the undeservedly left on the margins of Shevchenko studies. The goal is to study the memories of Shevchenko as a kind of folklore material important for specialists.*

Methods. *There are fundamental scientific methods of analysis and synthesis, as well as historical methods that are based on historicism and objectivity and allow the interpretation of biographical principles. That allows us to highlight the most important at recollection expressed by M. Bilozersky, to create folk ideas about the figure of T. Shevchenko, recorded in folklore.*

Results. *Thanks to the analysis, it was found that among the memoirs of Vasyl Tarnovskyi (senior), Viktor Zabyła, Oleksiy Senchyl-Stefanovskyi, Andrii Lyzogub, and Mykhailo Lazarevskyi, M. Bilozerskyi published tales, legends, and folklore stories of an anecdotal nature, which are of great importance for folkloristics. These plots, on the one hand, are a continuation of the tradition of sacralization of the hero, and on the other, they are an interpretation of the figure in a social and everyday and ironic way. Samples are marked not only by signs of orality, collective creation, but also have variants, which are defining features of*

folklore. Some contain characteristic folklore concepts that add traditionality to the narratives.

Conclusions. *M. Bilozerskyi worked using folkloristic methods: he directed the narration with questions, focused the narrator's attention on the essential. Recording memories of T. Shevchenko, the folklorist was able to recreate a kind of folk poetic "semantic field" in which Shevchenko's genius was formed. To this day, his records have weight as one of the first publications of folklore about T. Shevchenko.*

Keywords: *Mykola Bilozerskyi, Taras Shevchenko, folklore, biography, variability, orality, collectivity.*

Авторка заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.